

*De transformatie van een
ambachtsschool*

Ton Schulte

DE BOULEVARD

'De Boulevard' is onmiskenbaar een van die karakteristieke gebouwen die de stad maken. Generaties Arnhemmers kenden het als de Ambachtsschool, dan wel als de Technische School of het Gelders Mozaïek. Na meer dan honderd jaar onderwijs en jaren van leegstand is het nu tijd voor een nieuwe fase. Daarmee is het ook tijd voor een terugblik. Deze publicatie beschrijft de (bouw)geschiedenis van dit monumentale pand en plaatst het in zijn historische context.

DE BOULEVARD

DE BOULEVARD

DE BOULEVARD

De transformatie van een ambachtsschool

Ton Schulte

1895

2018

VOORWOORD

Architecten worden vaak in één adem genoemd met trendwatchers. Ze faciliteren nieuwe trends en leveren de bijbehorende vergezichten. Echter, bij architecten is dat vooruit wijzen maar één kant van de medaille. De andere kant, die minder uitgesproken en zichtbaar is, zoekt naar betekenis uit het verleden: terugkijken om te begrijpen hoe een gebouw is ontstaan. Bij een goed ontwerp zijn beide kanten in evenwicht en versterken ze elkaar.

In het geval van een transformatieopgave, zoals bij De Boulevard, is bovengenoemd evenwicht cruciaal. Hier geldt: je weet pas hoe een gebouw is te transformeren als je de historie er van kent. Daarom zijn we in 2016 dan ook gestart met het doorgronden van de structuur en de historie van de monumentale school. Dat heeft ons enorm geïnspireerd en niet meer los gelaten. Dit boekwerk is een weerslag van die passie voor dit Arnhemse icoon.

Architectuurhistoricus Ton Schulte neemt ons mee terug naar de stichting van het ambachtelijk onderwijs in de negentiende eeuw en de bouw van de ambachtsschool in 1895. Al vrij snel na de opening van de school vonden de eerste ver- en aanbouwen plaats. Dit transformatieproces is in de afgelopen eeuw niet meer gestopt. De ondertitel van dit boek heeft dan ook niet enkel betrekking op de recente verbouwing maar op de volledige rijke historie van het monument.

Met bovenstaande insteek heeft het ontwerp- en realisatieteam met SPF beheer en bouwcombinatie Klok-Draisma een uniek woongebouw weten te realiseren. Zoals de architect Feenstra in de jaren '50 een nieuwe structuur toevoegde van licht en ruimte, zo voegen wij een nieuwe herkenbare laag toe om het wonen in een schoolgebouw tot zijn recht te laten komen.

Zo huur je een eigentijdse loft en een voormalig timmerlokaal in één.

Johan Blokland · opZoom architecten

*Aan het restaurant in de school bewaren veel
Arnhemmers smakelijke herinneringen.*

INLEIDING

'De Boulevard' is onmiskenbaar een van die karakteristieke gebouwen die de stad maken. Generaties Arnhemmers kenden het als de Ambachtsschool, dan wel als de Technische School of het Gelders Mozaïek. Velen volgden er een opleiding, haalden er hun zwemdiploma of gingen er eten voor weinig. Na meer dan honderd jaar onderwijs en jaren van leegstand is het nu tijd voor een nieuwe fase. Daarmee is het ook weer tijd voor een terugblik.

In 1974 schreef Ton Stempher ter gelegenheid van het honderd-jarig jubileum van de school 'Honderd jaar beroepsonderwijs in Arnhem', een overzicht waarin zowel veel feiten als anekdotes staan. Ook een terugblik is het artikel dat de architect Tellegen slechts enkele maanden na de oplevering in december 1895 schreef. Als primaire bron geeft dit een beeld van het originele gebouw en de totstandkoming daarvan. Beide markeren belangrijke fasen in het bestaan van de school. Bovendien moet hier het artikel 'Geschiedenis van de Vereniging de Ambachtsschool te Arnhem (1873-1998)' genoemd worden dat Jan in 't Veld in 2006 publiceerde. Aanleiding hiervoor was zijn inventarisatie van de archiefstukken van de scholen die eens onder het bestuur van de Ambachtsschool vielen.

Bij het schrijven is dankbaar gebruik gemaakt van deze en diverse andere bronnen. De bouwhistorische ontwikkeling van het monument staat hierbij centraal, maar is niet los te zien van het gebruik. De Ambachtsschool als school en als gebouw waren immers decennialang onlosmakelijk met elkaar verbonden. Daarnaast wordt de Ambachtsschool in zijn historische context geplaatst: het gebouw markeert de omslag naar een moderne, industriële samenleving die eind negentiende en begin twintigste eeuw plaatsvond. Als zodanig heeft de Ambachtsschool, los van het collectieve geheugen, zonder meer grote betekenis voor de stad Arnhem.

IJzerwerken in de smederij rond 1910. Smeden was toen veruit de populairste opleiding.

Het stichtersmonument in de hal van de school met het portret van Philip Barthold baron van Verschuier (1841-1910), die zich dag en nacht inzette voor de Arnhemse armen.

'EEN PRACTISCHE AMBACHTSSCHOOL'

Een gebouw komt niet uit de lucht vallen; niet voor niets prijken er twee jaartallen op de statige gevel van Boulevard nr. 48. '1895' memoreert het jaar van de oplevering en opening van het monumentale schoolgebouw. Dat had er echter niet gestaan zonder '1874'. Dit jaartal verwijst naar de start van de school, het eerste jaar dat de Arnhemse ambachtsschool 'in bedrijf' was. Bijna een jaar eerder, op 11 maart 1873, was in een constituerende vergadering de 'Vereeniging de Ambachtsschool te Arnhem' in het leven geroepen.¹ Arnhem behoorde hiermee tot de eerste steden in Nederland.

Ambachtsscholen werden in de jaren zestig van de negentiende eeuw opgericht als het voortgezet onderwijs van de armenschool.² Bijzonder aan de Arnhemse ambachtsschool was de nadruk op het praktijkonderwijs. Er was in die tijd een richtingenstrijd in het ambachtsonderwijs tussen de theoretische en een meer praktische benadering. De eerste was dominant, de praktijk leerde men wel bij de vakman, zo was de algemene gedachte. Het bestuur van de Arnhemse vereniging koos echter bewust voor de praktische aanpak – wat aanvankelijk ook in de naamgeving 'Practische Ambachtsschool' werd uitgedrukt – omdat *'die van het practische onderricht hoofdzaak maakt en ten doel heeft om de leerlingen op te leiden tot ervaren handwerkslieden, bekwaam*

om terstond na het verlaten van de school als zodanig in dienst te treden, maar tevens genoegzaam ontwikkeld om bij voortgezette studie tot [een] betere maatschappelijke positie op te klimmen'.³ Hieruit spreekt duidelijk het verheffingsideaal; in de loop van de negentiende eeuw bekommerden leden van de gegoede klasse zich steeds meer om de noden en omstandigheden van de 'mingegoe-den', die zij door middel van betere behuizing en beschaving probeerden op te voeden tot fatsoenlijke burgers. Dit idealisme werd vaak gevoed vanuit puur eigenbelang of veeg lijfsbehoud (achterbuurten waren een bron van epidemieën), maar ook wel vanuit nobeler motieven.

Voorbeeld daarvan was mr. Barthold Philip baron van Verschuier (1841-1910) die, geïnspireerd door het Réveil, zich inzette voor huisvesting van de Arnhemse armen en voor de oprichting van een ambachtsschool in de stad. Onderwijs was immers een cruciaal middel om de 'mingegoe-den' letterlijk en figuurlijk uit het slop te trekken.⁴ Op het Rijk hoefde men toentertijd niet te rekenen. Sinds 2 mei 1863 was weliswaar de Wet voor Middelbaar Onderwijs van kracht, maar hierin was niets geregeld voor het ambachtsonderwijs.⁵ Dit is op zijn minst opmerkelijk, gezien de omvang van de lagere klasse en het feit dat het uitgesloten was dat arbeiderskinderen hoger onderwijs zouden volgen. Initiatieven op dit gebied waren dus particulier. Zo ook de Arnhemse ambachtsschool, waarvan de stichting gefinancierd werd met bijdragen van begunstigers als de Arnhemse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en door de leden die een jaarlijkse contributie betaalden.⁶ Ondanks het feit dat een wettelijke basis ontbrak werd de Arnhemse Ambachtsschool van het begin af aan structureel gesteund door de gemeente; op 10 mei 1873 werd door de gemeenteraad een jaarlijkse subsidie van zesduizend gulden toegekend voor de exploitatie.⁷

VAN KIPPENMARKT NAAR VELPERPLEIN

Naast de jaarlijkse subsidie zorgde de gemeente ook voor gratis huisvesting en stelde zij tijdelijk een gebouw ter beschikking aan de Kippenmarkt (ten noorden van de Eusebiuskerk, min of meer op de locatie van het huidige Jonas Daniël Meyerplein). Vanaf 16 februari 1874 werden hier lessen smeden en timmeren gegeven.

Barthold Philip baron van Verschuier

Adel Verplicht, Arbeid Adelt

'Adel verplicht' was voor Barthold Philip baron van Verschuier (1841-1910) geen motto, maar een levenshouding. Als telg van een voornaam Veluws geslacht behoorde hij tot de notabelen van de stad. De baron was rechter in de Arrondissementsrechtbank en jarenlang gemeenteraadslid, maar bovenal buitengewoon begaan met het lot van de minbedeelden, die hij zowel maatschappelijk alsook moreel wilde verheffen. Dat deed hij 'dag en nacht' in talloze nevenfuncties.¹

Inspiratie voor deze actieve betrokkenheid was de sociaal bewogen vorm van geloof die werd gepropageerd door de Arnhemse 'rode dominee' en latere minister van Sociale Zaken Aritius Sybrandus Talma (1864-1916). In die geest was hij de initiator van de Arnhemse Ambachtsschool, want onderwijs was de sleutel tot een beter, gezonder en zediger bestaan: 'arbeid adelt'. Na de oprichting nam hij jarenlang zitting in het bestuur.

Minstens zo belangrijk was zijn inzet voor volkshuisvesting. Samen met zijn broer Hendrik baron van Verschuier (1843-1930) behoorde

Barthold Philip tot de oprichters en eerste bestuursleden van 'Openbaar Belang', dat tussen 1894 en het begin van de twintigste eeuw enkele honderden arbeiderswoningen in Lombok en Klarendal realiseerde.

Beiden stonden ook aan de wieg van de opvolger van deze woningbouwvereniging, Volkshuisvesting Arnhem, die tot op de dag van vandaag in Arnhem actief is. Vanwege hun verdienste voor de sociale woningbouw is de Van Verschuierwijk ten zuiden van de Ambachtsschool naar beide broers vernoemd. Barthold Philip baron van Verschuier is bovendien vereeuwigd op een wandreliëf in de hal van de school. Op dit bescheiden stichtersmonumentje uit 1912 is de baron duidelijk op leeftijd; hij was ten tijde van de nieuwbouw aan de Boulevard inmiddels blind. Daarom werd speciaal een maquette van het nieuwe schoolgebouw gemaakt, dat er zonder zijn inzet niet zou hebben gestaan.

¹ G.B. Leppink, 'Jacoba van Verschuier (1884-1965) en haar rol in het Arnhemse maatschappelijke leven', in: *Arnhem. Elf facetten uit de 19de en 20de eeuw*, Zutphen 1983, 93. Zie ook: H. van der Ploeg, 'Philip van Verschuier. Huisjesbouwer voor arm volk van goede zeden', in: E. Pelzer (red.), *Arnhemse Kopstukken 2*, Oosterbeek 2009, 179-181.

Plattegrond uit 1873 van de westzijde van de voormalige Kippenmarkt, gebaseerd op de Kadastrale kaart van 1832 ten behoeve van de nieuwbouw van de Vismarkt. Hiervoor moest de bestaande bebouwing wijken waaronder ook het pand (op perceel 2732) dat waarschijnlijk het eerste tijdelijke onderkomen van de Ambachtsschool vormde.

Hoewel er aanvankelijk nog maar twee richtingen waren was dit pand van meet af aan te klein voor de dertig leerlingen waarmee de school van start ging; volgens overlevering was de timmerwinkel in de gang en de smederij in de keuken.⁸ Het zou bovendien gesloopt worden, vermoedelijk om plaats te maken voor de nieuwbouw van de Vismarkt.⁹ Huisvesting aan de Trans in een gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ging uiteindelijk niet door, vandaar dat de gemeenteraad op 19 december 1874 het militair Passantenhuis bij het Velperplein aanwees ter vervanging.¹⁰

Detail van de plattegrond van Arnhem in 1873. In het bouwblok aan de westzijde van het Velperplein liep een gang naar het Bureau van Inkwartiering ofwel het militair Passantenhuis (gemarkeerd als 'n'). Van 1875 tot 1895 was hier de Ambachtsschool gevestigd.

In juli 1875 verhuisde de Ambachtsschool naar dit ‘ruime en doelmatige gebouw’, waar, naast timmeren, smeden en draaien, ook vakken werden gegeven die opleidden tot meubelmaker, ‘verver’ (schilder) en beeldhouwer. Het leerlingenaantal steeg navenant, in het cursusjaar 1875-76 is het aantal bijna verdrievoudigd, van dertig naar 82. Deze toename valt mede te verklaren uit het feit dat de school ook werd bezocht door leerlingen uit aangrenzende gemeenten, voor het schoolbestuur aanleiding om de provincie om financiële ondersteuning te verzoeken in de vorm van een jaarlijkse subsidie of een eenmalige bijdrage tot verbetering van de school. In 1877 gaf de provincie een bedrag van 4.800 gulden op voorwaarde dat leerlingen uit andere gemeenten welkom blijven en evenveel schoolgeld betalen als de Arnhemmers (van de 141 leerlingen in 1877/78 woonden 30 buiten de stad).

De locatie aan het Velperplein was geschikt voor slechts tachtig tot honderd leerlingen, maar kon de groei opvangen door aanpassingen en verbeteringen. *‘Dientengevolge was het mogelijk de inrichting gedurende een 20-tal jaren op dezelfde plaats gevestigd te houden. Hoogstwaarschijnlijk zou nogmaals tot eene uitbreiding zijn overgegaan, hadden niet verschillende omstandigheden samengewerkt tot de stichting van een nieuw gebouw te besluiten’.*¹¹

Op initiatief van de gemeente zelf werd in 1885 de Gemeentelijke Avondschool voor Handwerkslieden opgericht, *‘een vorm van voortgezet lager onderwijs voor werkende jongeren vanaf dertien jaar, aangevuld met vakken als lijn- en handtekenen’.*¹² Deze school werd onder het bestuur van de Ambachtsschool geplaatst en maakte – hoewel formeel gescheiden – grotendeels gebruik van dezelfde onderwijsfaciliteiten. Dit zorgde voor een enorme belasting. Aangezien veel arbeiders de extra inkomsten die hun kinderen inbrachten niet konden missen, werden avondscholen veel drukker bezocht dan dagscholen. Zo trok de Arnhemse avondschool tot 1895 twee keer zoveel leerlingen als de Ambachtsschool, die alleen dagonderwijs verzorgde.

Het Passantenhuis bood op den duur onvoldoende ruimte, waardoor moest worden uitgeweken naar andere locaties. In 1892 huurde het schoolbestuur enkele lokalen in School VIII aan de Spoorwegstraat en in het voormalig Hotel de Harmonie aan de Trans. Op 11 juni datzelfde jaar besloot de gemeenteraad tot de aankoop van een stuk grond ten behoeve van nieuwbouw waarin de Ambachtsschool en de Avondschool onder één dak zouden sa-

mengaan. Die wens bestond al sinds het najaar van 1891, schreef Jan Willem Cornelis Tellegen (1859-1921), sinds 1890 directeur van Gemeentewerken en de architect van de nieuwbouw aan de Boulevard, achteraf in het *Bouwkundig Weekblad ‘De Opmerker’*. Hij constateerde echter ook dat *‘zonder eenigen twijfel aan dezen behoefte niet hebben kunnen worden voldaan, hadde de Hooge Regeering in 1891 niet eindelijk erkend, dat, waar uit de Staatskas jaarlijks aanzienlijke offers worden gebracht ten behoeve van de opleiding van hen, die den geestes-arbeid vertegenwoordigen, het niet meer dan plichtmatig is het onderwijs van hen, die met handenarbeid hun brood moeten verdienen, eveneens van Staatswege te ondersteunen’.*¹³

Plattegrond van het Boulevardplan van Hendrik Jan Heuvelink jr. De latere Boulevard Heuvelink is duidelijk zichtbaar als ‘projectweg’ evenals het Gelders Spijker, één van de twee spijkers waar het Spijkerkwartier zijn naam aan te danken heeft. Heuvelink ging zelf aan de weg wonen die na zijn dood naar hem vernoemd werd.

HET BOULEVARDKWARTIER

*‘Het geheele stadsdeel waar de school gevestigd is, behoorde vóór 1879 tot de welige landouwen, die te zamen den buitenpolder ‘het Arnhemsche en Velpsche broek’ uitmaken, een terrein dat doet denken aan de gezegende oeverlanden van den Nijl, want bijna elken winter doet overstrooming met Rijnwater zijn vruchtbaarmakenden invloed gevoelen. Toch wordt de grazende koe en de hooiende landman geregeld, zij het ook langzaam, door de zich uitbreidende stad teruggedrongen’, aldus Tellegen. Deze idylle was niet doorslaggevend... ‘Bij het kiezen van een geschikt bouwterrein moest vooral op mogelijke uitbreiding in de toekomst gerekend worden’.*¹⁴ Een locatie binnen

De timmerwerkplaats in 1910. Bouwspanten, krukjes en voer voor de krullenbergplaats.

de bebouwde kom was daarom minder voor de hand liggend, bovendien zou de grondprijs dan veel hoger zijn uitgevallen. Toch was de uiteindelijke keuze opmerkelijk. Aanvankelijk waren er plannen om de nieuwbouw in Klarendal te realiseren, niet alleen omdat in deze arbeiderswijk veel (potentiële) leerlingen zaten, ook omdat de school in sociaal-hiërarchisch opzicht daar meer op zijn plaats zou zijn.¹⁵ De toekomstige bouwlocatie lag weliswaar aan de rand van de stad, maar vormde ook onderdeel van het Boulevardkwartier, een nieuwe uitbreidingswijk die Arnhem juist weer op de kaart moest zetten als luxe woonstad.

Arnhem had wat dat betreft een reputatie hoog te houden. Het stadsbestuur voerde gedurende de negentiende eeuw een vestigingsbeleid dat gericht was op welgestelden, met name de zogenaamde 'suikerbaronnen', die in de koloniën fortuin hadden gemaakt en hier kwamen rentenieren in stadsvilla's of buitenhuizen. Met succes: Arnhem ontpopte zich medio negentiende eeuw tot het 'Haagje van het Oosten'. Als gevolg van dit beleid was Arnhem anti-industrieel; er was wel wat handel en nijverheid, maar de vestiging van fabrieken werd zeker niet gestimuleerd. Na 1880 nam de instroom van welgestelden af omdat het door de bevolkingstoename te stedelijk werd voor fraai wonen in het groen. Desondanks bleef Arnhem volharden in het zelfbeeld van luxe woonstad.

Het Boulevardplan dat architect Hendrik Jan Heuvelink Jr. (1833-1901) in 1877 aan de gemeente presenteerde was hier een bevestiging van.¹⁶ Zijn ontwerp greep in feite terug op het uitbreidingsplan dat zijn vader Hendrik Jan Heuvelink sr. (1806-1867) zo'n twintig jaar eerder als stadsarchitect had ontworpen. Drager was een brede boulevard naar Parijs' voorbeeld die van de Eusebiusbuitensingel met een S-bocht naar het verlengde van de Hertogstraat liep (de huidige Emmastraat). Aan beide zijden verrezen statige herenhuizen in neorenaissance-stijl, de dominante nationale bouwstijl in die jaren. Het Boulevardplan is de geschiedenis ingegaan als het einde van het planloze tijdperk; de exploitatie was zoals toen gebruikelijk in handen van particuliere ondernemers maar er werden meer eisen aan de bebouwing gesteld. Uiteindelijk werd het Boulevardkwartier bescheidener dan bedoeld. Achter de imponerende gevels gingen vaak meerdere woningen schuil.

Het Bouwkundig Weekblad 'De Opmerker', van zaterdag 28 december 1895 waarin architect Tellegen, die tevens een van de redactieleden was, een uitvoerig artikel publiceerde over 'zijn' Ambachtsschool. In een daaropvolgende nummer verscheen nog een toegift met daarin onder meer een overzicht van de verschillende hoeveelheden toegepaste materialen.

Ook de komst van de Ambachtsschool was veelbetekend. Het imposante, monumentale karakter van het nieuwe schoolgebouw in ernstige neorenaissance-stijl sloot weliswaar aan bij de omringende bebouwing, maar toch. Was de bouw van de Ambachtsschool aan de chique Boulevard 'ongepast' of juist vooruitstrevend? Feit is dat de villastad in het groen van karakter begon te veranderen. Zelfs de industrie kreeg steeds meer ruimte. Ten koste van de 'grazende koe en hooiende landman' werd in 1915 zelfs het besluit genomen om in Het Broek een industrieterrein aan te leggen. Drie jaar eerder was de Van Verschuierwijk gereedgekomen. Achteraf markeert de locatiekeuze voor de Ambachtsschool in 1892 niets minder dan een omslag.

BOUW & GEBOUW

Dankzij het eerder aangehaalde artikel van architect Tellegen in het *Bouwkundig Weekblad 'De Opmerker'* hebben we een goed beeld van het originele gebouw en de realisatie daarvan. Hij merkt op dat betrokkenen van het eerste uur niet hadden durven voorspellen dat de nieuwbouw 'binnen een zoo kort tijdsverloop tot stand zou komen'. Echter met de kritische kanttekening: 'Dat desalniettemin het voorbereidingstijdperk van den bouw en het tijdperk van den bouw zelf langer heeft geduurd, dan velen vurigen vrienden van den school lief was, zullen zij, die ondervinding op het gebied van bouwen door openbare besturen hebben opgedaan, gaarne willen gelooven. [...] Den 24 Juni 1893 viel de eindbeslissing'.¹⁷

In oktober 1893 werd gestart met de grondwerkzaamheden. Toen deze in maart 1894 waren afgerond, volgde de aanbesteding van de 'bovenbouw'. Aannemer was de laagste inschrijver, de heer J.J. Hornstra uit Bergen-op-Zoom, voor de som van fl. 89.577,-. *'Van dezen aannemer werd ook een groote krachtsinspanning gevorderd, want om de gebouwen in het voorjaar van 1895 te kunnen opleveren, moesten zij allen vóór den winter van 1894/95 onder de kap zijn gebracht'*.¹⁸ Aanvankelijk was er sprake van om het gebouw in gedeeltes op te leveren om zo de verhuizing van de school te bespoedigen, maar dit stuitte op praktische bezwaren: het bleek niet goed mogelijk school te houden in een gebouw dat nog niet gereed was. Verder verliep alles blijkbaar volgens planning. In de zomer van 1895 was het gebouw gereed. Tellegen vervolgt zijn relaas met een uitvoerige beschrijving van de opzet en inrichting van het complex. Leidend daarbij was dat het praktijkonderwijs niet hinderlijk zou zijn voor het theorieonderwijs, dat alle handtekenzalen en het merendeel van de werkplaatsen niet aan de zonzijde zouden komen te liggen en tot slot dat de lokalen en de werkplaatsen zoveel mogelijk door overdekte gangen bereikt zouden kunnen worden.

Het oorspronkelijke complex bestond uit het drie verdiepingen hoge schoolgebouw, dat voornamelijk was bestemd voor het theorieonderwijs, en aansluitend daarachter de lage werkplaatsen voor het praktijkonderwijs. Het schoolgebouw heeft twee naar achter stekende zijvleugels die dwars op de hoofdvleugel aan de Boulevard staan. De voorgevel in de toentertijd courante neo-rennaissance-stijl – duidelijk te herkennen aan de combinatie van rode baksteen en witte natuurstenen 'speklagen' – weerspiegelt deze opbouw: beide hoekrisalieten vormen als het ware de 'kop' van de zijvleugels.¹⁹ Het middenrisaliet markeert de hoofdentree. In het verlengde van de zijvleugels stonden de werkplaatsen, die bestonden uit één laag met een kap. Onder de kap bevonden zich open zolders voor opslag. Door de vele schoorstenen deed de achterbouw aan een fabriek denken.

Het U-vormige schoolgebouw en de achtergelegen werkplaatsen omsloten een open, trapeziumvormige binnenplaats, die behalve als 'speelplaats' ook bedoeld was voor het opstellen van werkstukken van grote afmeting. Aan de westzijde was een ingang, die dienstdeed als de dagelijkse entree voor de leerlingen.

Jan Willem Cornelius Tellegen

Meer dan alleen Sonsbeek

De naam Tellegen is – in Arnhem althans – voor altijd verbonden aan Sonsbeek. Als directeur Gemeentewerken wist hij de gemeenteraad er eind jaren negentig van te overtuigen om Sonsbeek aan te kopen tot behoud daarvan als stadspark. Dit wordt gezien als zijn grote verdienste. Tellegens betekenis voor Arnhem is echter veel groter.

Ir. Jan Willem Cornelis Tellegen (1859-1921) werkte na het behalen van zijn diploma Technisch en Civiel Ingenieur aan de Polytechnische School te Delft (nu TU) voor verschillende spoorwegmaatschappijen. In 1887 trad hij in dienst van Gemeentewerken in Arnhem als hoofdopzichter. Drie jaar later volgde hij ir. I.A. Lindo (1848-1941) op als directeur.

Onder Tellegens leiding werkte de dienst onder meer aan de riolering van de stad, de sanering van Klarendal en ontwerpen voor uitbreidingsplannen (Graaf Ottoplein e.o., de Transvaalbuurt en Lombok). Bovendien was hij vanuit zijn functie de verantwoordelijke architect voor gemeentelijke gebouwen zoals politieposten en scholen. Uiteraard waren ontwerp en uitvoering niet

alleen in zijn handen. Bij de Ambachtsschool aan de Boulevard kwam, zoals Tellegen zelf in *'De Opmerker'* schreef, *'het leeuwendeel in het ontwerpen en uitwerken der plannen voor rekening van den opzichter-teekenaar C. de Ligt'*.^{II}

In 1901 verruilde Tellegen Arnhem voor Amsterdam waar hij zich als directeur van de dienst Bouw- en Woningtoezicht met name inzette voor de sociale woningbouw. In navolging van de Woningwet was hij de drijvende kracht achter de Amsterdamsche Bouwverordening van 1905, die van grote betekenis was voor de kwaliteit van de volkshuisvesting in de hoofdstad. In 1915 werd Tellegen, die behoorde tot een oud patriciërs-geslacht en getrouwd was met de burgemeestersdochter Alida Johanna Jacoba Fock, benoemd tot burgemeester van Amsterdam, een ambt dat hij tot 1921 zou vervullen. Hij overleed nog datzelfde jaar.

Zeven jaar later werd in het Sonsbeekpark de Tellegenbank onthuld, ter nagedachtenis aan de bouwlustige Amsterdamse burgervader aan wie ook Arnhem veel te danken heeft.

II J.W.C. Tellegen, *Bouwkundig Weekblad 'De Opmerker'*, 31 (1896), 44.

Deze was ook voor voertuigen bereikbaar via een open gang tussen het schoolgebouw en de directeurswoning rechts daarvan. Daarachter lag de conciërgewoning met schaftkamer, bestemd voor leerlingen van buiten Arnhem. Vanuit de conciërgewoning kon op schaftkamer en speelplaats toezicht worden gehouden. Tellegen gaat tot in detail in op de functies van de verschillende ruimten – van directiekamer tot machinekamer en krullenbergplaats – en de faciliteiten, zoals kachelverwarming, privaten en waterleidingkranen met wasbakken op iedere verdieping en gasgloeilicht. *‘Het gehele bouw draagt het kenmerk van grooten eenvoud. Eenige, hoewel geen groote afwijking, is toegelaten voor de voorgevels aan den Boulevard en wat het inwendige betreft, voor de vestibule, het hoofdtrappenhuis, de directie- en de directeurskamer’.*²⁰

Zo is de Ambachtsschool een typisch voorbeeld van architectuur uit de late negentiende eeuw, die met zijn voorname pronkgevel het moderne, sober vormgegeven gebouw en de werkplaatsen erachter camoufleert. Tegelijkertijd doet het feit dat Tellegen zo weinig over het uiterlijk van het gebouw zegt vermoeden dat het hem er niet om ging om de schone schijn op te houden. Uit het verdere verloop van zijn carrière is duidelijk dat hij juist zeer begaan was met de (fysieke) leefomstandigheden van de arbeidersklasse.

De binnenplaats rond 1900. Duidelijk zichtbaar is de sobere architectuur van de achterbouw alsook het hoogteverschil tussen het gebouw en de werkplaatsen. In het midden de poort aan de westzijde die toegang bood tot de binnenplaats via een gang vanaf de Boulevard Heuvelink.

Achterzijde van het schoolcomplex rond 1930 met de schoorstenen van de smederij. Links de 25 meter hoge schoorsteen, opgericht ten behoeve van de stoommachine die volgens overlevering grotendeels door de leerlingen zelf was gebouwd.

VAN AMBACHT NAAR TECHNIEK

Op 28 september 1895 werd de nieuwbouw geopend door burgemeester jhr. D.J.A.A. van Lawick van Pabst, in het bijzijn van de Commissaris van de Koningin in Gelderland mr. J.H.M. baron Mollerus en de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, Ph. W. van Sleijden. Naast de gemeente hadden rijk en provincie immers bijgedragen aan de bouwkosten. Directeuren van andere ambachtsscholen in den lande waren ook uitgenodigd *‘om een kijkje te nemen in deze uitnemende school’*, die volgens de Arnhemse burgemeester tot de beste van Nederland gerekend mocht worden.²¹ Vergelijken met de behuizing bij het Velperplein was de nieuwbouw in ieder geval een enorme verbetering qua faciliteiten en qua ruimte.

Tellegen schrijft in *‘De Opmerker’* van 1 februari 1896 nog een toegift op zijn eerdere artikel waarin naast een overzicht van *‘aan den bouw verwerkte hoeveelheden’* in vierkante meters en kilo’s en een financiële verantwoording ook *‘nog een opgave van de oppervlakten der verschillende lokalen’* wordt gegeven. Daarbij staan ook de vierkante meters genoemd van het verlaten gebouw. Tellegen merkt zelf op dat men hierbij wel in het oog dient te houden dat in het nieuwe gebouw ruimte moest zijn voor de gehele Avondschool, maar dan nog is het verschil enorm: 4347 vierkante meter in de nieuwbouw ten opzichte van 858 vierkante meter in de oude locatie. Bovendien was het schoolgebouw aan de Boulevard ook als schoolgebouw ontworpen, wat op zich al een hele verbetering was.²²

Een tekenlokaal in 1956. Alleen door het venster is de negentiende eeuw nog zichtbaar.

De ambitieuze nieuwbouw staat niet op zichzelf. Rond 1895 is een kentering zichtbaar: in de loop van de negentiende eeuw kwam de industrialisatie in Nederland op stoom. Het gevolg was een groeiende vraag naar beter geschoolde vaklieden. Daarmee verschoof de beroepsvoorbereiding van bedrijf naar school. Er is een groeiende erkenning van het belang van het beroepsonderwijs. Tekenend hiervoor is dat het bestuur in het jaarverslag van 1896-97 vaststelt dat de weerstand van de werkbazen is omgeslagen in waardering. Zo stellen de Arnhemse afdeling van de Nederlandsche Aannemersbond en de Schildervereeniging Arnhem en Omstreken een jaarlijkse prijs beschikbaar. Indirecte waardering bleek ook uit de toenemende vraag naar geschoolde vaklieden en dat deze veel meer betaald kregen dan ongeschoolde. Bovendien nam het aantal leerlingen exponentieel toe. In het schooljaar 1901/1902 staan er 322 leerlingen ingeschreven, waarvan 79 van buiten Arnhem. Naast timmeren was met name smeden buitengewoon populair met wel tachtig leerlingen in 1899/1900 en honderdveertig in het schooljaar daarop. Er moest met de lokalen van de ververij en metselafdeling worden gewisseld om te kunnen uitbreiden naar vier dubbele vuren. Op een gegeven moment moesten zelfs jongens worden afgewezen die aan de toelatingseisen voldeden. Door het stijgende aantal leerlingen was er steeds meer subsidie nodig – temeer omdat particuliere bijdragen afnamen.

Daarnaast is er nog een verschuiving waarneembaar: van ambacht naar techniek. Dit was in feite al van het begin af aan het geval; in 1880-81 bijvoorbeeld werd al na vijf jaar de opleiding beeldhouwen vervangen door die tot ‘machinist voor de kleine vaart en industrie’. Door de industrialisering en daarmee modernisering van de maatschappij zette deze ontwikkeling onverminderd door. Zo werd in 1926 een werkplaats voor autotechniek geopend en een jaar later wordt ‘ter voldoening aan de steeds groter wordende vraag’ de radio in het lesprogramma geïntroduceerd.²³ De modernisering van het onderwijsplan liep weliswaar enige vertraging op door de Duitse Bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940-45), maar ging daarna onverminderd door. Tekenend is dat op 9 oktober 1957 werd besloten tot een naamsverandering: (school)vereniging en school(gebouw) heetten niet langer Ambachtsschool, maar Technische School te Arnhem.²⁴

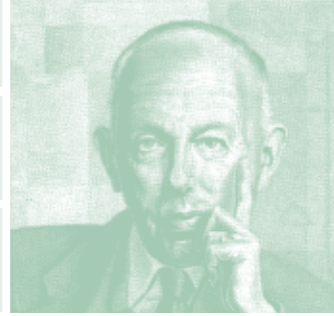
LUCHT, LICHT EN VOORAL RUIMTE

‘Ondanks de moeilijkheden die gedurende de oorlogsjaren ook voor het Nijverheidsonderwijs en voor de Nijverheidsscholen ontstonden, is het steeds mogen gelukken ons schoolgebouw voor vordering door den bezetter te vrijwaren en het onderwijs te doen voortzetten’. Tot in september van 1944 de Geallieerde Luchtlandingstroepen een poging deden om de Rijnbrug op de Duitsers te veroveren. Na de Slag om Arnhem werd de bevolking geëvacueerd en de stad geplunderd. De bevrijding in april ’45 bracht opnieuw verwoesting. Desondanks viel de schade aan het schoolgebouw mee *‘al is de glasschade groot en al hebben muren, dak en binnenwerk hier en daar ook nogal geleden’.*²⁵ Gezien de nabijheid van de brug, het brandpunt van de Slag om Arnhem, een wonder. Na noodherstel konden zelfs op 1 september 1945 de lessen alweer worden hervat. Dit werd mede mogelijk gemaakt doordat collega-instellingen te hulp schoten om de geroofde inventaris en het lesmateriaal te vervangen.

Eind 1946 waren alle herstelwerkzaamheden voltooid. Het leerlingenaantal zat al snel weer op het vooroorlogse peil. Dankzij nieuwe opleidingen als de straatmakers-cursus en A.K.U.-Bemetel-cursus (Bedrijfsopleiding Metaal- en Electro-technische Industrie), Gawalo-cursus (Gas, Water, Loodgieter), horeca- en banketbakkerscursus, schoot het daaraan voorbij.²⁶ Nadat nieuwbouwplannen in het noorden van de stad vanwege een te beperkt bouwvolume en investeringsmoeilijkheden waren afgeblazen, werd besloten tot verbetering van het bestaande complex. Medio jaren vijftig werd het monumentale voorgebouw naar ontwerp van het Arnhemse architectenbureau Feenstra geheel verbouwd naar de smaak en inzichten van de eigen tijd: lucht, licht en ruimte waren het devies.

Met name het interieur onderging een complete make-over: mintgroene badhuistegels in plaats van houten lambriseringen, deuren en vloeren werden vernieuwd; de klassieke dubbele trappartij in het hoofdtrappenhuis werd vervangen door een moderne variant van beton met mahoniehouten leuning. Tegelijkertijd werd de achtergevel van het middengedeelte uitgebouwd en vernieuwd. Hierdoor ontstond niet alleen meer ruimte maar kon, dankzij een grote vensterpartij over meerdere verdiepingen, vooral meer licht naar binnen vallen. Aan de achterzijde van

Gerrit Feenstra

Arnhems grootste onbekende architect

Van de jeugdherberg 'Alteveer' tot bejaardentehuis 'De Braamberg', van de Arbeiderspers aan het Gele Rijdersplein tot de Vrijzinnig Hervormde Kerk aan de Parkstraat en van Coehoorn of de Coberco tot de torenflat op 't Craneveldt, iedere Arnhemmer kent de gebouwen van Gerrit Feenstra (1890-1985), maar weinigen weten dat hij erachter zit, laat staan dat de naam hen iets zegt. Feenstra zou je Arnhems grootste onbekende architect kunnen noemen.

Geboren en getogen in het Friese terpdorp Heilaard, doorliep de boerenzoon de ambachtsschool in Leeuwarden en werkte zich vervolgens op tot gediplomeerd architect. In 1918 trad hij in dienst bij Gemeentewerken Arnhem, waar hij onder leiding van Tellegens opvolger W.F.C. Schaap aan de ontwerpen van de uitbreidingswijken Geitenkamp en Gulden Bodem werkte.

Twee jaar later startte Feenstra zijn eigen bureau, waarbij hij vaak samenwerkte met Hendrik Barend ('Henk') van Broekhuizen. Aanvankelijk ontwierp Feenstra, voornamelijk actief in het noorden en oosten van het land, veel villa's, land-

huizen en boerderijen, later ook kerken, bejaardentehuizen en opmerkelijk veel zuivelfabrieken. In totaal waren dit er vijfhonderdvijftien(!), waaronder die voor de Arnhemse CAMIZ (later Coberco) aan de Westervoortsedijk. De honderden zuivelfabrieken vormen iets minder dan een derde van het totale oeuvre van Feenstra, die daarmee tot de meest productieve Nederlandse architecten van de twintigste eeuw gerekend mag worden. Hoewel Feenstra wel degelijk werd beïnvloed door moderne stromingen als de Nieuwe Zakelijkheid en het Functionalisme (een duidelijk voorbeeld is het witte woonwinkelpand op de hoek van de Burgemeester Weertsstraat en de Van Nispenstraat) sloot zijn architectuur voornamelijk meer aan bij de gangbare gematigd traditionalistische stromingen in zijn tijd. Na zijn pensionering in 1960 wijdde hij zich geheel aan zijn verzameling antieke Nederlandse tegels en richtte in zijn toenmalige woonplaats Otterlo het Nederlands Tegelmuseum op. Hij overleed uiteindelijk in Arnhem waar hij zijn laatste jaren doorbracht in het door hemzelf ontworpen bejaardentehuis De Drie Gasthuizen.^{III}

III Zie L. Feenstra, 'Gerrit Feenstra (1890-1985)' in: A.G. Schulte, (red.), *Arnhems Historisch genootschap Prodesse Conamur 1792-1992. Overal lieten zij hun sporen na*, Zutphen 1992, 241-250.

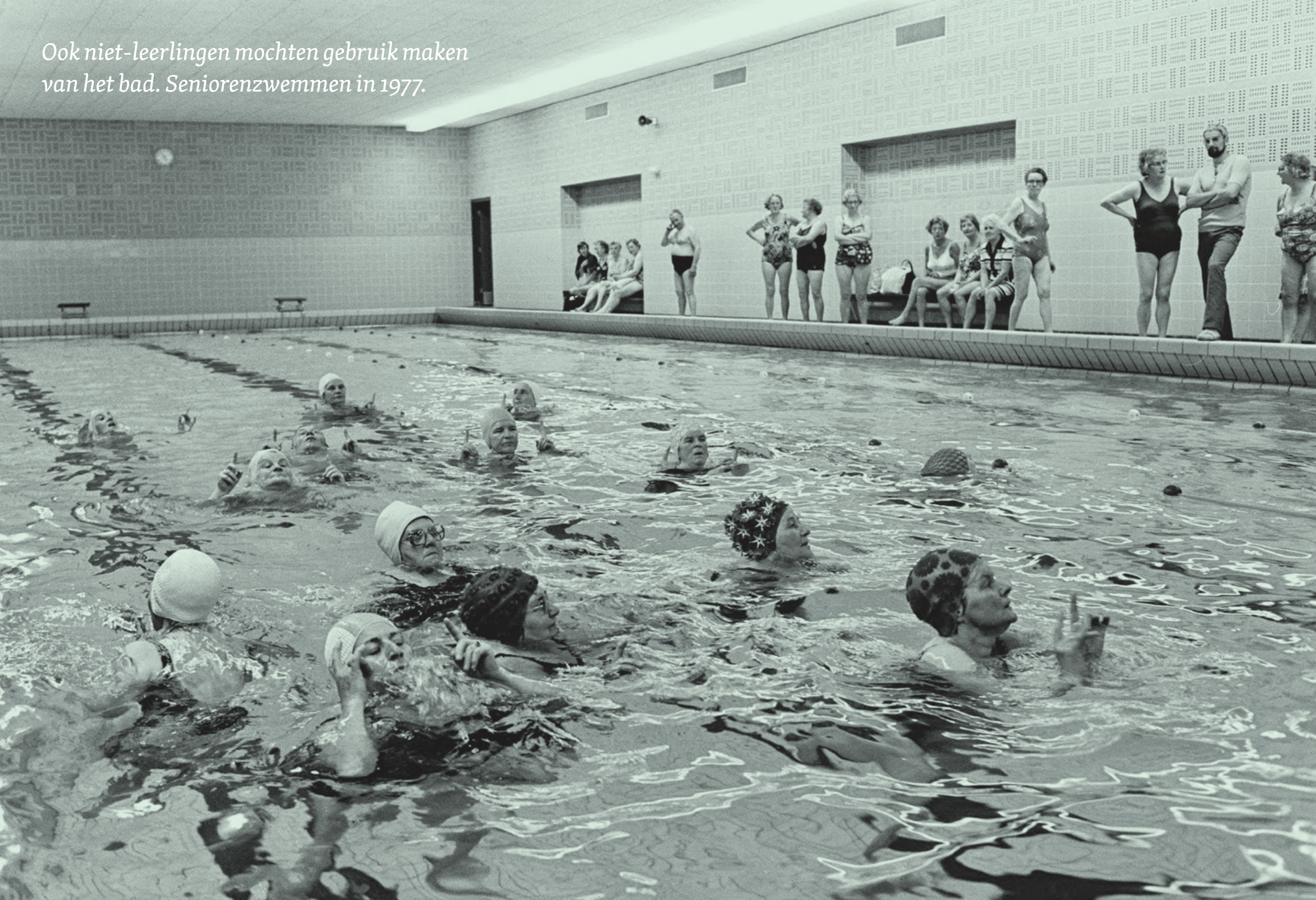
de beide zijvleugels werden eveneens moderne trappenhuisen toegevoegd. Ook het exterieur onderging enkele wijzigingen: de oude hoofdingang maakte plaats voor een lichte uitbouw met een luifel van glas, gevat in stalen kozijnen. De houten raamwerken van de voorgevel werden eveneens vervangen door stalen exemplaren. De negentiende-eeuwse uitstraling van de voorgevel bleef echter behouden.

Een foto uit de jaren '70/'80 van de achterzijde van het complex. Links naoorlogse nieuwbouw aansluitend op het trappenhuis van de westelijke zijvleugel van het voorgebouw. Rechts de achterzijde van de oostelijke zijvleugel van het voorgebouw. Hierop zijn de contouren van de gesloopte werkplaatsen aangegeven als schaduw van het bouwhistorisch verleden.

Op 27 april 1956 werd het vernieuwde schoolgebouw officieel heropend. Toen zal ook het monumentale glas-in-loodvenster in het trappenhuis zijn onthuld, dat zowel in zijn optimisme als in zijn vormgeving op en top een product is van de wederopbouwperiode.²⁷ Dit moment vormde echter niet het sluitstuk maar in feite de opmaat voor een aantal grotere en kleinere verbouwingen, eveneens naar ontwerp van bureau Feenstra. Aan de achterzijde van het voorgebouw stonden nog de werkplaatsen uit de periode 1895-1930, die begin jaren zeventig werden gesloopt voor grootschalige nieuwbouw. In 1974 volgde de oude directeurswoning naast het voorgebouw aan de Boulevard, hier verrees een op palen geplaatste gymzaal. Twee jaar eerder was een (instructie)zwembad aangelegd van 25x9 meter, waar overigens

*Ook niet-leerlingen mochten gebruik maken
van het bad. Seniorenzwemmen in 1977.*

ook niet-leerlingen gebruik van mochten maken. Uitbreiding en vernieuwing konden het groeiend aantal leerlingen en opleidingen echter niet bijhouden, waardoor de school zich genoodzaakt zag om ook elders in de stad ruimtes bij te huren.²⁸

VAN AMBACHTSSCHOOL TOT APPARTEMENTENCOMPLEX

In 2009, na meer dan een eeuw, sloot de school aan de Boulevard definitief.²⁹ Jaren van leegstand volgden, evenals vele plannen voor een nieuwe invulling. Uiteindelijk liet de eigenaar – de gemeente Arnhem – de aan de achterzijde gelegen recentere aan- en uitbouwen slopen om ruimte te maken voor nieuwe ontwikkelingen. Sloop van de laat negentiende-eeuwse oudbouw was uitgesloten vanwege de status van gemeentelijk monument en omdat het onderdeel is van het beschermd stadsgezicht van het Spijker- en Boulevardkwartier. In het voorjaar van 2016 werd het terrein aangekocht door de KlokGroep en vervolgens geleverd aan Stichting Pensioenfonds Openbaar Vervoer en Stichting Spoorwegpensioenfonds, de huidige eigenaren en verhuurders. Zij gaven de bouwcombinatie Klok-Draisma opdracht de Boulevard te verbouwen. Het Arnhemse architectenbureau opZoom tekende voor de transformatie van het schoolgebouw tot een woongebouw.

De (bouw)historische en ruimtelijke kwaliteiten vormden hierbij het uitgangspunt. De monumentale voorgevel is zoveel mogelijk behouden of in ere hersteld. Het metselwerk en de natuursteen zijn geheel gereinigd en waar nodig gerestaureerd. Door het vervangen van de stalen kozijnen door geïsoleerde aluminium kozijnen en het van binnenuit isoleren, is er energetisch ook een enorme verbetering behaald. Daarnaast is het oorspronkelijke kleurenpalet teruggebracht. In plaats van de twintigste-eeuwse witgeverfde kozijnen, goten en dakkapellen, is er okergeel, zand-wit en kopergroen toegepast. Deze warme tinten halen ook het rood-oranje metselwerk en de natuur- en zandsteen ornamenten op. Aan de achter- en zijgevels zijn voormalige aanbouwen door gekleurde stucvlakken als schaduwen opnieuw zichtbaar gemaakt. Elke kleur correspondeert met een bepaalde bouwhistorische periode. Duidelijk voorbeeld hiervan

is de geaccentueerde rechthoek op de westgevel ter hoogte van de eerste verdieping; hier bevond zich de toegang tot de gymzaal, een betonblok op poten uit de jaren zeventig waarvoor de oorspronkelijke directeurswoning moest wijken. Als nieuwe tijds-laag is aan de buitenkant een ‘eigentijdse kraag’ toegevoegd. Deze geperforeerde metalen schermen geven ook ruimte aan de balkons en dakterrassen. Zo tonen ze tevens de nieuwe functie die het gebouw huisvest. Het patroon met gereedschappen is een knipoog naar het verleden, evenals de muurschildering van Denny Baggen op de achtergevel.

De toegevoegde balkons tonen de nieuwe woonfunctie. De geperforeerde ‘doosjes’ spelen een spel met het ritme van de monumentale gevel.

In het interieur is de originele plattegrond met zijn ruim geproportioneerde lokalen, gangen en trappenhuizen zoveel mogelijk gerespecteerd. In de voormalige lokalen zijn in totaal veertig loftwoningen gecreëerd; in iedere loft bevindt zich een op maat gemaakt interieurmeubel, bestaande uit een podium, keuken, berging, trap, badkamer en splitlevelverdieping. Bijna iedere loft was – één op één – een klaslokaal. Door de verschillende gebruiksruimtes in deze loftwoningen niet te scheiden door wanden, maar juist op verschillende niveaus te plaatsen binnen één ruimte, zijn de lokalen nog als zodanig herkenbaar en worden zij optimaal benut en beleefd. Bijkomend voordeel van deze getrapte indeling is dat die meteen een oplossing bood voor de oorspronkelijke hoge borstweringen; vanaf het podiumniveau

opZoom architecten Zuinigheid met vlijt...

Wie bij het woord 'opzoom' moet denken aan Grootmoeders Almanak voor Huishouden en Handwerken zit in de goede richting. In de naam van dit Arnhemse architectenbureau, in 2012 opgericht door Johan Blokland en Marie-Jeanne Sas, zit een bewuste verwijzing naar het innemen en uitleggen van een kledingstuk. De ouderwetse zoom maakte het immers mogelijk om kleding een langer leven te geven.

Voor de architecten van opZoom is dit eenvoudige middel een metafoor voor directe duurzaamheid. Het optimaliseren van de gebruikswaarde en het verlengen van de levensduur van een gebouw zit niet zozeer in het toepassen van allerlei technische hoogstandjes, maar veeleer in het analyseren van de mogelijkheden die een gebouw vanuit zichzelf biedt. Met name in de transformatieprojecten van het bureau speelt het bepalen van deze flexibele 'zoom' een hele belangrijke rol.

De Boulevard is hier een schoolvoorbeeld van; de overmaat in de hoogte van de lokalen en de ongebruikte kap boden letterlijk en figuurlijk de ruimte. Bij 'De Doorstroomvoorziening', de

transformatie van het voormalig Arnhems gemeentearchief naar een opvang- en woonvoorziening voor dak- en thuislozen, is het oorspronkelijke betonnen grid niet als beperking opgevat maar juist als uitgangspunt genomen. Dit vormt de ruimtelijke basiseenheid voor een opvangtraject waarbij de doorstroom naar een eigen woonplek wordt gefaciliteerd.

Deze aanpak – die uitgaat van de kwaliteiten van het bestaande gebouw en zijn toekomstige gebruikers – blijkt zeer succesvol. In 2016 heeft opZoom de nationale renovatieprijs 'de Gulden Feniks' ontvangen voor het project 'Bouw van Jou', de herstructurering en vernieuwbouw van sleetse bouwblokken in het Deventer Landsherenkwartier. De herwaardering en verduurzaming van de naoorlogse bebouwing en de participatie van bewoners zijn door de jury voorbeeldig genoemd. Dat belooft veel goeds voor toekomstige projecten waaronder het in 2018 gestarte ontwerp voor de transformatie van de Koepelgevangenis in Arnhem.

De ruimtelijke ontwerpzet van het wonen in een klaslokaal. Het podium met balkon en de entresol met vide en ramen geven de loft zijn karakter.

heeft men vrij zicht naar buiten. De ruimtelijke en historische kwaliteit vallen met name samen in de royale lofts op de tweede verdieping. Hier is de verticale opbouw spectaculair aangezet door de doorbraak c.q. doorkijk naar de zolder waar de originele, laat negentiende-eeuwse houten dakspanten zichtbaar zijn.

Ook op andere wijze is de geschiedenis van het pand zoveel mogelijk beleefbaar gemaakt. In de gangen vormen de noodzakelijk dichtgezette kozijnen tussen gang en lokaal nu de lijsten van foto's die vervlogen schooltijden memoreren en veelal duidelijk maken welk vak er ooit in dat lokaal onderwezen werd. De gangen komen samen in het trappenhuis. Het monumentale gebrandschilderde venster is in oude glorie hersteld en door het wegbreken van de latere systeemplafonds goed zichtbaar. Het vormt nu weer het hart van het pand.

SECULIERE HOOGMIS VAN NATUUR EN TECHNIEK

De Wederopbouw wordt weliswaar geassocieerd met goedkope, functionele bouw, maar was tevens een bloeiperiode voor de monumentale kunst. Sculpturen, glas-in-loodvensters en wanddecoraties als reliëfs en mozaïeken vormden veelal een integraal onderdeel van de architectuur en verleenden het gebouw extra allure en betekenis. Dat is ook de functie van het gebrandschilderde raam in het trappenhuis van de Ambachtsschool, dat is vervaardigd door het Nijmeegse Atelier E.M. van Bilderbeek

naar ontwerp van de eveneens Nijmeegse kunstenaar Jan van Doorn (1911-1993).³⁰ Van Doorn was een autodidact en maakte vooral grafisch werk, met name ex librisen. Dit venster was een van zijn allereerste monumentale opdrachten.³¹ Het verbeeldt 'Het Wentelend Leven'.

De jonge werkman doet denken aan Prometheus uit de Griekse mythologie.

Centraal staat een jonge werkman in een geabstraheerd landschap met stromende watergolven aan zijn voeten, planten schieten aan weerszijden uit de grond en er vliegen vogels boven zijn hoofd. Daaromheen zijn voorwerpen zichtbaar die staan voor ambacht, techniek en industrie. Met de klok mee: een amfoor of Griekse vaas, reageerbuisen, een passer en schietlood, drukkersmateriaal (inkttampon en letters), een stoomlocomotief, de Eiffeltoren, een stoomschip, gereedschap (een tang, nagel en geodriehoek) en tot slot een raderboot. Tegenover de cultuur staat aan weerszijden de natuur afgebeeld. In een zestal vignettes symboliseren maan, zonnen en zonnebloemen, vissen, vogels en bijen, een hert en paarden in galop, 'het bruisend leven van de natuur in ontwikkeling'.³² Naast het perpetuum mobile van de natuur staan zij ook voor aarde, water en lucht, drie van de vier elementen. Deze zijn ook in het abstracte landschap rondom de jongeling te herkennen. Hij houdt zelf het vierde element 'vuur' in zijn handen.

Door die vlamme schaal of olielamp doet de 'jonge werkman' denken aan Prometheus uit de Griekse mythologie, die het vuur stal van de goden om het aan de mensen te geven. Zij leerden hiermee omgaan en brachten zichzelf vervolgens vaardigheden als smeden bij. Prometheus wordt daarom met techniek geassocieerd en staat ook wel voor de kunstenaar die van de hemel het creatieve vuur van inspiratie ontvangt. In de klassieke Griekse mythologie is hij bovendien de schepper van de mensen. De befaamde Romeinse dichter Ovidius verhaalt hierover, als hij in zijn *Metamorfosen* de schepping behandelt: 'Een hoger wezen dan de dieren, met meer godsbegrip, ontbrak nog, iets wat over al dat andere kon heersen... Prometheus [...] kneedde mensen naar het beeld der goddelijke heersers: waar andere wezens naar de aarde kijken, kop omlaag, schonk hij de mens het hoofd rechtop en schiep hem met de opdracht de lucht te zien, de blik omhoog te richten, sterrenwaarts. Zo kreeg de aarde, kort geleden nog zo leeg en vormloos, een ander gezicht door dat nieuwe leven van de mens'.³³

Van Doorns venster sluit hierop aan. Het is letterlijk en figuurlijk een raamvertelling waarin mens, natuur en techniek gevierd worden: met als blijde boodschap, de mens is als hoger wezen het middelpunt van de schepping en geeft deze in zijn streven naar vooruitgang door zijn uitvindingen (mede) vorm. Hieruit spreekt duidelijk het optimistische geloof in de toekomst, dat zo typerend is voor de Wederopbouw. Vooruitgang vanuit verandering, met daarin een cruciale rol voor de ambachtsman als schepper.

Tekening van opZoom met dwarsdoorsnede van het gebouw met de entree en de lofts met de verschillende niveaus.

Noten

1 In de commissie van oprichting, die bestond uit zeven leden, zaten niet de minsten: J.M. van Bemmelen, J.J. Buddingh, G.T. Coers, J. Everts, H.J. Heuvelink, D.A. Thieme en G.A.A. van der Wall. Allen heren van stand die de nodige publieke functies bekleedden. Met uitzondering van laatstgenoemde maakten zij allen deel uit van het eerste bestuur.

2 Auke van der Woud, *De Nieuwe Mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, Amsterdam 2015, 144. ‘De ambachtsscholen hadden de laagste status. Het was voor een arbeiderskind uitgesloten om een andere opleiding te kiezen, want die was hoger. De sociale controle die de maatschappelijke verhoudingen in stand hield liet liever niet gebeuren wat ooit in 1868 eens terloops werd geformuleerd, namelijk dat als arbeiderskin- deren een te goede opleiding krijgen, die ‘de jongens uit hun stand rukt’. Rond 1900 was het ambachtsonderwijs overigens nog steeds niet behoorlijk van de grond gekomen’.

3 Citaat uit Jan in ’t Veld, ‘Geschiedenis van de Vereniging de Ambachtsschool te Arnhem (1873-1998)’ in: *Arnhem de Genoeglijkste*, 26 (2006), 10-11. Zie ook A.S. Stempher, ‘Honderd jaar beroepsonderwijs in Arnhem’, in: *In plaats van lekker eten. Verslag van de tweedaagse conferentie van het 100-jarig bestaan van scholen voor Voortgezet Onderwijs*, Arnhem 1974, 25-32: ‘In het jaarverslag over 1875/6 wordt melding gemaakt van een bericht van de ‘Vereeniging van Leeraren en Onderwijzers aan- en voor- standers van Ambachtsscholen’, waaruit blijkt dat die vereniging het niet eens is met de wijze waarop in Arnhem het Ambachts- schoolonderwijs is georganiseerd. [...] Het Arnhemse schoolbestuur meent dat het gewoon door moet gaan: de ervaring zal leren of een goede keus gemaakt is’.

4 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010, 384: ‘Degenen die naar manieren zochten om met de verheffing van de lagere klassen een begin te maken, zagen direct het belang van onderwijs. Het was rond 1850 uitgesloten dat de overheid op dit vlak initiatieven nam’. Rond die tijd kwam uit Londen met ‘de grootste en ellendigste achterbuurten ter wereld’ het fenomeen van de ‘ragged school’, de school voor havelozen overwaaien.

5 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeu- wen tot aan de huidige tijd*, Assen/Maastricht

1987, 184: Op 2 mei 1863 werd pas de Wet op het Middelbaar Onderwijs van kracht (de Wet op het Lager Onderwijs was al in 1806 door de Fransen geregeld). ‘De opvallendste lacune in de wet was echter, dat een regeling van het technisch onderwijs ontbrak. Opleidingen voor de directe praktijk pasten niet in het systeem van de wet en kregen ook daarbuiten voorlopig geen wettelijke aandacht’. Sterker nog initiatieven op het gebied van ambachts- onderwijs werden vanuit de rijksoverheid ontmoedigd.

6 Jan in ’t Veld, *a.w.*, 4: ‘De vereniging begon met acht begunstigers (minimumgift honderd gulden) en honderdtachtig leden die contributie betaalden. Vijftien personen mochten gezien hun daadkracht volstaan met een contributie beneden vijf gulden. Een contributie van tien gulden of meer gaf recht om een leerling kosteloos te plaatsen. In het genoemde eerste leerjaar hadden 85 leden dat recht. Hiervan maakten er 36 gebruik’. Elders wordt overigens een leerlingenaantal van 30 genoemd.

7 De gemeentelijke ondersteuning lijkt heel genereus maar volgens Stempher was het eigenbelang: ‘Immers op het Gemeentebe- stuur rustte de verplichting tot het oprichten van een Burgerdagschool op grond van de wet op het Middelbaar Onderwijs. [...] Nu dankzij het particulier initiatief een ambachtsschool tot stand was gekomen, had de gemeente er belang bij deze ook financieel te steunen. Het oprichten en in stand houden van een Burgerdagschool zou veel meer kosten dan de geldelijke steun (f. 6.000) die voor de Ambachtsschool was uitgetrokken’.

8 Stempher, *a.w.*, 1.

9 In 1876 werd aan de westzijde van de Kippen- markt de nieuwe Vismarkt gebouwd, een galerij met een representatieve façade. Het front was gedecoreerd met Ionische zuilen en droeg een lage bekroning, versierd met een door leeuwen gehouden stadswapen en een akroterie met dolfijnen. Zie A.B.C. Schulte en A.G. Schulte, *De Verdwenen Stad. Arnhem voor de verwoesting van 1944-45*, Arnhemse Monu- mentenreeks 15, Utrecht 2004, 35.

10 A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907, 17-18. Na de verhuizing van de Ambachtsschool werd het voormalig Passantenhuis bestemd tot Centraal-bureau van de Gemeentelijke Telefoondienst. Hieraan herinnert de Telefoonstraat tussen de Looierstraat en de

Jansbinnensingel. Waar het gebouw precies stond is door de naoorlogse herstructurering moeilijk vast te stellen.

11 Citaat uit Tellegen, ‘Het nieuwe gebouw voor de Ambachtsschool en Avondschool voor Handwerkslieden te Arnhem’, in: *Bouwkundig Weekblad ‘De Opmerker’*, 30 (1895), 411.

12 In ’t Veld *a.w.*, 4.

13 Citaat uit Tellegen, *a.w.*, 411.

14 Citaat uit Tellegen, *a.w.*, 412.

15 A. van der Woud, *De Nieuwe Mens*, 143: De klassenverschillen uitten zich ‘niet alleen in de welstand en de kwaliteit van de onderwij- zers, maar ook in de fysieke omstandigheden waarin het onderwijs werd gegeven. De armenschool was in een zeer eenvoudig gebouw en stond op een locatie waar de grondwaarde laag was. Daartegenover hadden de scholen klasse 4 (voor de zeer gegoeden, de ‘grotere’ burgerij) een fraaie architectuur, de locatie was zoals het hoorde, op stand. Ook bij middelbare scholen was de architectuur een maat voor de status van het onderwijs in de onderwijshiërarchie en voor de sociale status van de leerlingen. In dit geval kwam daar nog iets bij, namelijk de status die de stad wilde uitstralen. Net als schouwburgen leenden de stedelijke gymna- sia zich ervoor de culturele ambities van het stadsbestuur zichtbaar te maken’.

16 Over de ontwikkeling van het Boulevard- kwartier zie: G.J.M. Derks en R.J.A. Crols, *Spijkerkwartier en Boulevardkwartier. Een monumentale wijk met karakter in Arnhem*, Arnhemse Monumentenreeks 11, Utrecht 2002, 19-28 en W. Lavooij, *Gebouwd aan Arnhem. De stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990, 61-64.

17 Citaat uit Tellegen, *a.w.*, 412.

18 Idem.

19 Voor de neorenaissance in Arnhem zie W. Lavooij, *Van neostijlen tot Nieuwe Kunst. Arnhemse architectuur uit de negentiende eeuw*, Arnhemse Monumentenreeks 33, Utrecht 2017, 41-44.

20 Citaat Tellegen, *a.w.*, 414.

21 Citaat uit: P. Dijkerman, *Scholen. Honderd- vijftig jaar scholenbouw in Arnhem*, Arnhemse Monumentenreeks 3, Utrecht 1997, 33.

22 Tellegen, *Bouwkundig Weekblad ‘De Opmerker’*, 31 (1896), 43.

23 In ’t Veld, *a.w.*, 25.

24 De benaming Technische School is in die zin opmerkelijk omdat er naast de ‘harde’ tech- nische vakken, steeds meer ‘zachte’ vakken als de opleiding Kleermakers en de afdeling Bakkersbedrijf waren opgenomen in het curriculum.

25 Citaten uit In ’t Veld, *a.w.*, 10.

26 Stempher, *a.w.*, 6: 1940: 593; 1941: 620; 1942: 617; 1943: 638; 1945: 596; 1947: 638; 1948: 734, 1950: 803.

27 F.A.C. Haans, *Voormalige Ambachtschool, Boulevard Heuvelink 48, Arnhem. Bouwhistorisch onderzoek en waardebepaling*, Nijmegen 2015, 29 ‘Naast dit raam werd de hal ook verrijkt met kunstwerken, waaronder een mozaïek op de wand in de hal en een keramisch werk op de hoek van de gang en het trappenhuis. Al deze werken hebben een voor de wederop- bouwperiode kenmerkend karakter, kleurrijk en expressief, met thema’s die hoop en ver- trouwen in de toekomst na de donkere tijd van de Tweede Wereldoorlog moesten uitstralen’.

28 Niet alleen veranderingen in het curriculum en leerlingaantallen hebben impact; wanneer in 1973 wordt overgegaan van drie- naar vierjarige opleidingen heeft dit niet alleen grote organisatorische, maar ook ruimtelijke consequenties (meer leraren en lokalen).

29 In ’t Veld, *a.w.*, 8-9: de schoolvereniging werd formeel op 21 april 1998 opgeheven.

30 L. Ewals, *Jan P.C. van Doorn: Van mijn grafiek houd ik toch het meest*, Den Haag 2006, 136-138.

31 In 1970 zou Van Doorn ook de vensters ontwerpen voor de aula van de Arnhemse begraafplaats Moscowa.

32 Ewals, *a.w.*, 137.

33 M. D’Hane-Scheltema, *Ovidius Metamorfosen*, Amsterdam 1998, 18-19.

Steeds meer 'zachte' vakken deden hun intrede.
Uiterlijke verzorging in 1990.

Colofon

Tekst en redactie Ton Schulte
Ontwerp Karina Dimitriu
Oplage 500 stuks
Druk Coers en Roest | ArtLibro

Fotografie en cartografie
Omslagfoto's: Petra Appelhof en
Gelders Archief

Gelders Archief: p. 2, 6, 8-9, 13, 15, 16-17, 22,
23, 24-25 (D. Renes), 29, 30-31 en 54
Petra Appelhof: p. 33, 36, 42, 44-45, 46-47 en 50-51
Pim Geerds: p. 34
Klaas Tuin: p. 43 en 48-49

Bouwkundige tekeningen
1895: Gelders Archief
2018: opZoom architecten

Deze uitgave werd gemaakt op initiatief van opZoom
architecten en is mede mogelijk gemaakt door de
financiële steun van SPF Beheer en bouwcombinatie
Klok-Draisma.

GELDERS
ARCHIEF

